

Κωστής Κοκκινόφτας

Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου

ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΥΠΡΗ - ΚΩΣΤΑΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ - † ΧΡΗΣΤΟΣ

ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ: ΟΙ ΝΕΡΟΜΥΛΟΙ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ, ΛΕΥΚΩΣΙΑ 2022

Το νερό αποτελεί πηγή και σύμβολο ζωής, γι' αυτό από τα πανάρχαια χρόνια θρύλοι και παραδόσεις συνέδεσαν πηγές, ποταμούς, πηγάδια, βρύσες, υδραγωγεία, γεφύρια και νερόμυλους με ποικίλες εκδηλώσεις της ζωής¹. Ανάμεσά τους δεσπόζουσα θέση κατέχουν οι νερόμυλοι, που είναι οι πρώτες μηχανές παραγωγής έργου με χρήση φυσικής πηγής ενέργειας, τις οποίες κατασκεύασε ο άνθρωπος στα πλαίσια της παραδοσιακής τεχνολογίας. Στους νερόμυλους, με κινητήρια δύναμη το νερό και με τη βοήθεια της μυλόπετρας, συνθλίβονταν για αιώνες οι κόκκοι του σιταριού και παραγόταν αλεύρι για την παρασκευή ψωμιού, του βασικότερου είδους διατροφής για τον άνθρωπο της προβιομηχανικής εποχής. Το γεγονός αυτό είχε ως αποτέλεσμα οι νερόμυλοι να αποκτήσουν σταδιακά μεγάλη οικονομική σημασία, όπως αυτοί της Κυθρέας, που λειτουργούσαν με τη χρήση νερού από το περίφημο κεφαλόβρυσο της κωμόπολης², καλύπτοντας με την παραγωγή αλευριού τις διατροφικές ανάγκες των κατοίκων της ευρύτερης περιοχής.

Οι νερόμυλοι στην Κύπρο εξακολούθησαν να είναι σε χρήση μέχρι τα τέλη της Αγγλοκρατίας, με ελάχιστους να συνεχίζουν να εξυπηρετούν τους κατοίκους της υπαίθρου μέχρι και τις αρχές του 21ου αιώνα, οπότε υπέκυψαν στην τεχνολογική εξέλιξη και οι δύο

1. Για τη σημασία του νερού και την αξία της ορθής διαχείρισής του βλ. Συμβουλίου Υδατοπρομήθειας Λευκωσίας, *Υδατικό Συμπόσιο, 21 Μαρτίου 2000*, Λευκωσία χ.χ.· Του ιδίου, *Υπαίθριο Μουσείο Νερού*, Λευκωσία, χ.χ.· Ανδρέα Χατζηθωμά (επιμ.), *Συμβούλιο Υδατοπρομήθειας Λευκωσίας, 60 χρόνια προσφοράς και συνέπειας*, Λευκωσία 2013· Αλέξη Μιχαηλίδη - Σοφοκλή Χριστοδουλίδη, *Η Υδατοπρομήθεια Λάρνακας, 4.000 χρόνια ιστορίας*, Λάρνακα 2005· Των ιδίων, *Η αλήθεια για το νερό της Λάρνακας*, Λάρνακα 2016 [δίγλωσση έκδοση: ελληνικά - αγγλικά].

2. Για τη σημασία των νερόμυλων της Κυθρέας και την ιστορία ορισμένων από αυτούς βλ. Χριστόδουλου Πέτσα, *Κυθρέας Κάτοπτρον. Πενήντα μελέτες για την κωμόπολη και την περιοχή της Κυθρέας*, επιμ. Ανθής Πέτσα-Σαββίδου, Λευκωσία 2022, σ. 23-115.

τελευταίοι, αυτοί της Ευρύχου και της Γαλάτας (σελ. 25). Η σταδιακή περιθωριοποίησή τους χρονολογείται στα τέλη του 19ου αιώνα, αρχικά από λιγοστούς ατμοκίνητους μύλους, όπως αυτόν της κοκόνας Λίζας και του Σκωτσέζου συζύγου της, Φίλιππου Μακλόχλαν, το 1879 στο Τρίκωμο (σελ. 77), και ακολούθως, κατά τη διάρκεια των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα, από τους πιο εύχρηστους πετρελαιοκίνητους και στη συνέχεια ηλεκτροκίνητους μύλους. Με την πάροδο του χρόνου τα επιβλητικά κτίσματά τους, τα περισσότερα από τα οποία χρονολογούνται στον 18ο και 19ο αιώνα, εγκαταλείφθηκαν και ερημώθηκαν για να καλυφθούν σε πολλές περιπτώσεις από την πλούσια βλάστηση της κυπριακής υπαίθρου, ή και να κατεδαφιστούν, με τα δομικά τους υλικά να χρησιμοποιούνται για διαφορετικό σκοπό από τον αρχικό. Επιβαλλόταν για τον λόγο αυτό η άμεση καταγραφή και διάσωση της ιστορίας τους και της συμβολής τους στον λαϊκό πολιτισμό του τόπου.

Το έργο αυτό αναλήφθηκε πρόσφατα, στη βάση ιδιωτικής πρωτοβουλίας, από τους Γιάννη Κυπρή, Κώστα Οικονομίδη και τον αείμνηστο Χρήστο Δημητρακόπουλο, οι οποίοι εργάστηκαν συστηματικά και για μακρό χρονικό διάστημα, ώστε να το φέρουν σε πέρας. Καρπός της προσπάθειάς τους είναι ο επιβλητικός Τόμος των 686 σελίδων με τίτλο «Οι νερόμυλοι της Κύπρου», που κυκλοφόρησε τη χρονιά που μας πέρασε σε έρευνα, καταγραφή και φωτογραφίες των τριών συγγραφέων, καθώς και συνεργατών τους, και με κείμενα και επιμέλεια του Γιάννη Κυπρή³. Ο Τόμος αφιερώθηκε από τους Κυπρή και Οικονομίδη, ως ελάχιστος φόρος τιμής, στη μνήμη του τρίτου συγγραφέα, Χρήστου Δημητρακόπουλου, ο οποίος απεβίωσε πρόωρα, τον Δεκέμβριο του 2019. Πρόλαβε, ωστόσο, να αφήσει μία σημαντική παρακαταθήκη με σημειώσεις, πίνακες, φωτογραφίες και άλλες πληροφορίες, έτσι που η παρουσία του να είναι αισθητή στο βιβλίο.

Από τη μελέτη του Τόμου διαπιστώνεται ότι πρόκειται για ένα έργο υποδομής από αυτά που δυστυχώς απουσιάζουν από την κυπριακή βιβλιογραφία και που η κυκλοφορία του κάλυψε ένα σημαντικό κενό. Δομείται σε δέκα κεφάλαια, ενώ περιλαμβάνει επίσης βιογραφικά σημειώματα των συγγραφέων και ένθετο χάρτη της Κύπρου με τους ποταμούς και

3. Γιάννη Κυπρή - Κώστα Οικονομίδη - † Χρήστου Δημητρακόπουλου, *Οι νερόμυλοι της Κύπρου*, Εκδόσεις Εν Τύποις, Λευκωσία 2022. Ας σημειωθεί ότι οι εντός του κειμένου αναφορές σε σελίδες, για την τεκμηρίωση των γραφομένων, παραπέμπουν στον παρουσιαζόμενο Τόμο.

χειμάρρους, που ετοίμασε για τους σκοπούς της έκδοσης ο ερευνητής Αλέξανδρος-Μιχαήλ Χατζηλύρας. Το όλο έργο εμπλουτίζεται με πλούσιο φωτογραφικό υλικό, κυρίως από τις επιτόπιες εξερευνήσεις των συγγραφέων για τον εντοπισμό και την καταγραφή των νερόμυλων. Την εκδοτική επιμέλεια είχαν οι εκδόσεις «Έν Τύποις» με τη φροντίδα της διευθύντριας τους, Βούλας Κοκκίνου, η οποία μερίμνησε για τον άψογο σχεδιασμό και την άρτια αισθητική παρουσίασή του.

Στο πρώτο κεφάλαιο οι συγγραφείς προβαίνουν σε ανασκόπηση της ερευνητικής περιπέτειάς τους, αναφέρονται στη δομή που επέλεξαν να έχει το βιβλίο και στην τεράστια σημασία των νερόμυλων για την κατ' εξοχήν γεωργική κοινωνία των παλαιότερων χρόνων. Ακόμη, θέτουν ορισμένα από τα πολλά ερωτήματα, τα οποία προσπάθησαν να απαντήσουν κατά την καταγραφή ενός εκάστου νερόμυλου, όπως πότε κτίστηκε και πότε εγκαταλείφθηκε και γιατί, ποιοι ήταν οι ιδιοκτήτες του, ποια ήταν τα ιδιαίτερα αρχιτεκτονικά ή λαογραφικά και πολιτισμικά του χαρακτηριστικά, και ποια ήταν η συμβολή του στην ανάπτυξη των γύρω κοινοτήτων. Στο ίδιο κεφάλαιο γίνεται αναφορά και σε όσους βοήθησαν και συνέβαλαν με οποιοδήποτε τρόπο στην ολοκλήρωση της έρευνας και στην καλύτερη παρουσίαση των ευρημάτων.

Ακολουθεί στο αμέσως επόμενο κεφάλαιο μία σύντομη ιστορική αναδρομή της χρήσης των νερόμυλων, τόσο στην Κύπρο, όσο και ευρύτερα. Από τη μελέτη των όσων αναφέρονται, πληροφορούμαστε για τον τρόπο με τον οποίο ο άνθρωπος επεξεργαζόταν κατά τα αρχαία χρόνια το σιτάρι, ώστε να σπάσει τους κόκκους και να παρασκευάσει ψωμί, μέχρι που ανακάλυψε τον νερόμυλο και διευκόλυνε κατά πολύ τη ζωή του. Γίνεται επίσης λόγος στις διάφορες πηγές από όπου αντλήθηκαν πληροφορίες για την τεκμηρίωση της επιτόπιας έρευνας.

Προστίθεται ακόμη ότι αξιοποιήθηκαν τα πορίσματα από εν εξελίξει ερευνητικό πρόγραμμα, που αφορά την οθωμανική απογραφή του 1572 την οποία μελέτησε ο Αντώνης Χατζηκυριάκου, όπου καταγράφονται στο νησί 304 νερόμυλοι, γεγονός που φανερώνει την ευρεία χρήση τους κατά τη Λατινοκρατία. Αναφέρεται επίσης ότι αξιοποιήθηκαν τα πορίσματα και του ερευνητικού προγράμματος του Χαροκόπειου Πανεπιστημίου Αθηνών για

την περιουσιολογική απογραφή της Κύπρου των ετών 1832-33, όπου καταγράφονται 962 μύλοι διαφόρων τύπων, στους οποίους συγκαταλέγονται και 388 νερόμυλοι, με ορισμένους να είναι ερειπωμένοι ή σε αχρησία. Ακόμη, γίνεται αναφορά στον περίφημο χάρτη, που κατάρτισε ο υπολοχαγός του αγγλικού στρατού Οράτιος Χέρμπερτ Κίτσεναρ και ο οποίος δημοσιεύτηκε το 1885, όπου εντοπίζονται 150 νερόμυλοι, που ταυτοποιήθηκαν και περιλήφθηκαν σε σχετικό κατάλογο, για τον οποίο θα γίνει λόγος στη συνέχεια.

Στο τρίτο κεφάλαιο οι συγγραφείς αναφέρονται στη μεθοδολογία της έρευνάς τους, και εξιστορούν πώς ξεκίνησαν την προσπάθεια ταυτοποίησης και καταγραφής των νερόμυλων, με επί τόπου αυτοψία και φωτογράφιση, με συλλογή σχετικών πληροφοριών και προφορικών παραδόσεων, καθώς και με μελέτη έντυπων πηγών, χαρτών και τοπογραφικών σχεδίων του Κτηματολογίου. Είναι ενδιαφέρον να παρατηρηθεί ότι οι Κώστας Οικονομίδης και Χρήστος Δημητρακόπουλος εργάστηκαν αρχικά ανεξάρτητα από τον Γιάννη Κυπρή, χωρίς να έχουν υπόψη οι μιν και ο δε ότι συγκέντρωναν πληροφορίες και προέβαιναν σε καταγραφές για το ίδιο αντικείμενο. Στην πορεία, όμως, συναντήθηκαν και απέδειξαν ότι ερευνητικές προσπάθειες τέτοιου μεγέθους και απαιτήσεων μπορούν να υλοποιηθούν μόνο όταν, όπως σημειώνουν, «οι γνώσεις μοιράζονται για να πολλαπλασιαστούν», δίνοντας ένα αξιομίμητο παράδειγμα ομαδικής εργασίας.

Στο ίδιο κεφάλαιο γίνεται αναφορά στις παλαιότερες σχετικές έρευνες για τους νερόμυλους, με κάποιες από αυτές να έχουν κυρίως τοπική εμβέλεια και ευρύτερη θεματολογία, όπως από το Πανεπιστήμιο του Σίδνεϋ και τον καθηγητή Michael Given στην περιοχή Πολιτικού - Μιτσερού και στην κοιλάδα του ποταμού Καρκώτη. Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στην παγκύπρια έρευνα του Πανεπιστημίου Κύπρου στα πλαίσια του προγράμματος «Θράκη - Αιγαίο - Κύπρος», και στα δημοσιεύματα όσων μετείχαν σε αυτήν, κυρίως της

καθηγήτριας στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Ευφροσύνης Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου⁴, του Στυλιανού Περδίκη για τους νερόμυλους της Μονής Κύκκου κατά την Τουρκοκρατία με βάση το αρχείο της Μονής⁵, και άλλων⁶. Προστίθεται επίσης ότι αξιοποιήθηκαν διάφορες μελέτες τοπικής ιστορίας και τοπωνυμίων, όπου περιλαμβάνονται και πληροφορίες για νερόμυλους ή ενδείξεις για τη λειτουργία τους, που οδήγησαν σε επιτόπια έρευνα.

Είναι αξιοσημείωτο ότι στον τομέα της άντλησης πληροφοριών χρησιμοποιήθηκαν και οι νεοφανείς πηγές της εποχής, δηλαδή ο «ωκεανός του διαδικτύου», με τη δημιουργία της ομάδας «Κυπριακοί Νερόμυλοι» στο facebook, όπου οι συγγραφείς κοινοποιούσαν τα πορίσματα της έρευνάς τους. Όπως πληροφορούμαστε από σχετικό σημείωμα στο υπό εξέταση κεφάλαιο, η ομάδα αυτή αριθμεί σήμερα πάνω από 2100 μέλη και συνέβαλε έμμεσα

4. Ευφροσύνης Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, «Οι υδροκίνητοι νερόμυλοι της Κύπρου. Καταγραφή, έρευνα, δημοσίευση», στον τόμο: Ινστιτούτου Ελληνικών Μύλων (έκδ.), *Το νερό στα παραδοσιακά ενεργειακά συστήματα του Αιγαίου, της Θράκης και της Κύπρου*, Αθήνα 2006, σ. 81-86. Της ίδιας, «Οι υδροκίνητοι μύλοι της Κύπρου στην ιστορική τους διάσταση», *Το νερό στα παραδοσιακά ενεργειακά συστήματα του Αιγαίου, της Θράκης και της Κύπρου*, ό.π., σ. 87-103.

5. Στυλιανού Περδίκη, «Αναφορές σε υδρόμυλους στην Τουρκοκρατούμενη Κύπρο (1572-1878) από το Αρχείο της Μονής Κύκκου», *Το νερό στα παραδοσιακά ενεργειακά συστήματα του Αιγαίου, της Θράκης και της Κύπρου*, ό.π., σ. 105-135. Ειδικότερα για έναν από τους μύλους αυτούς, που βρισκόταν στο χωριό Καλοπαναγιώτης, βλ. Κλείτου Ιωαννίδη, «Ο μύλος του Κύκκου μεταξύ Μουτουλλά - Καλοπαναγιώτη», *Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου* 5 (2001) 453-458.

6. Βλ. Έλενας Καλλίρη, «Οι νερόμυλοι της επαρχίας Πάφου»· Αναστασίας Πήττα - Αντωνίας Θεοδοσίου, «Οι μύλοι της Λάρνακας»· Νάσως Χρυσοχού - Κυριακής Καλαβά, «Οι μύλοι της επαρχίας Λεμεσού»· Μαρίας Φιλοκύπρου «Υδραυλικά κονιάματα σε νερόμυλους της Κύπρου», *Το νερό στα παραδοσιακά ενεργειακά συστήματα του Αιγαίου, της Θράκης και της Κύπρου*, ό.π., σ. 101-103, 145-146, 147-149, 151-159, αντιστοίχως. Στα πλαίσια του ίδιου προγράμματος εκπονήθηκαν και μερικές άλλες μελέτες, στις οποίες θα γίνει αναφορά στη συνέχεια.

στην ολοκλήρωση του έργου, παρέχοντας πληροφορίες για τη λειτουργία νερόμυλων σε διάφορες περιοχές του νησιού.

Τέλος, σχολιάζονται οι δυσκολίες που αντιμετωπίστηκαν στο κατεχόμενο τμήμα της πατρίδας μας στην προσπάθεια εντοπισμού των εκεί ευρισκόμενων νερόμυλων ή των καταλοίπων τους, αφού άλλοι από αυτούς βρίσκονταν σε στρατιωτική περιοχή και άλλοι σε τοποθεσίες που έχουν αλλοιωθεί πλήρως από το κατοχικό καθεστώς ή δεν είναι εύκολα προσβάσιμες.

Ακολουθεί το τέταρτο κεφάλαιο, όπου γίνεται επισκόπηση της αρχιτεκτονικής των νερόμυλων και περιγράφονται τα κύρια μέρη και ο τρόπος λειτουργίας τους⁷, που συνίσταται στην αξιοποίηση της δυναμικής ενέργειας του νερού, λόγω υψομέτρου, και της μετατροπής της, κατά τη διαδρομή του, σε κινητική. Για τον λόγο αυτό επιλεγόταν με προσοχή η θέση ανέγερσης του νερόμυλου, που συνήθως περιλάμβανε ένα ψηλό πετρόκτιστο και εντυπωσιακό υδατόπυργο, τον λεγόμενο «ανάολο», με το αυλάκι για το νερό που οδηγούσε στον λάκκο να στηρίζεται σε καμάρες ή σε τοίχους με αντηρίδες. Σε χαμηλότερο σημείο του κτίσματος υπήρχε το δωμάτιο του νερόμυλου, που αποτελείτο από ένα μακρυνάρι ή ένα δίχωρο, στο λεγόμενο «κατωστέν» του οποίου υπήρχε η φτερωτή. Αυτή ήταν στην πραγματικότητα ένας τροχός με «φτερά», συνήθως οριζόντιος, ο οποίος στα παλαιότερα χρόνια ήταν ξύλινος και στα νεότερα σιδερένιος. Ο μύλος αποτελείτο από δύο μυλόπετρες, τοποθετημένες η μία πάνω στην άλλη και χαραγμένες στις πλευρές που εφάπτονταν, ώστε να αλέθεται καλύτερα το σιτάρι.

Το νερό οδηγείτο στον μύλο από ένα σημείο του ποταμού, ευρισκόμενο σε μεγαλύτερο υψόμετρο, από όπου διοχετευόταν με το προαναφερθέν πετρόκτιστο αυλάκι στο

7. Σύμφωνα με όσα αναφέρουν οι συγγραφείς του Τόμου, οι σχετικές πληροφορίες για την περιγραφή των διαφόρων τμημάτων των νερόμυλων αντλήθηκαν από τα βιβλία των Κώστα Γιαννού, *Το αρδευτικό σύστημα και οι τριάντα δύο νερόμυλοι της κομόπολης Κυθρέας Κύπρου*, Αθήνα 1997, σ. 22-31· Σάββα Χριστίδη, *Κυθραία, η πράσινη κοιλάδα*, Λευκωσία 2003, σ. 96-112· Χρίστου Ταουσιάνη, *Λαογραφικά Σύμμεικτα Ριζοκαρπάσου*, τ. Δ', Λευκωσία 2015, σ. 142-151· Ανδρέα Φιλίππου, *Η εγκατάλειψη και φθορά του κυπριακού τοπίου*, Λευκωσία 2021, σ. 278-435 (με υδατογραφίες, που απεικονίζουν νερόμυλους).

πάνω μέρος του μύλου. Ακολούθως, από τον λάκκο έφευγε με δύναμη πάνω στη φτερωτή, που της έδινε περιστροφική κίνηση, για να εξακολουθήσει την πορεία του και να εξέλθει από απέναντι άνοιγμα, για να καταλήξει και πάλι στο ποτάμι. Στο μεταξύ η φτερωτή, με τη δύναμη του νερού και την περιστροφή της έθετε σε κίνηση τη συνδεδεμένη με αυτήν, μέσω άξονα, πάνω μυλόπετρα, που γύριζε και με την επαφή της με την κάτω μυλόπετρα άλεθε το σιτάρι.

Σύμφωνα με όσα αναφέρονται, οι μυλόπετρες εισάγονταν σε τεμάχια κυρίως από τα νησιά του Αιγαίου Νίσυρο και Μήλο, ενώ μαρτυρείται και προμήθειά τους από τις περιοχές του Ακάμα και του Λιμνίτη (σελ. 37), καθώς και εισαγωγή τους από την Αλεξανδρέττα και, τουλάχιστον σε τρεις περιπτώσεις, από τη Γαλλία⁸ (σελ. 374, για τον νερόμυλο στον Άγιο Ιωάννη Μαλούντας). Ακολούθως συναρμολογούνταν επί τόπου από ειδικούς τεχνίτες και δένονταν στην περίμετρο με σιδερένια βραχιόλα, οπότε συνδέονταν με τον μηχανισμό του μύλου. Συνήθως καλύπτονταν από ξύλινη εξέδρα, πάνω από την οποία υπήρχε μεγάλο ξύλινο χωνί, η λεγόμενη «αβάτζη», στην οποία ο μυλωνάς έριχνε το σιτάρι, που σταδιακά διοχετευόταν στις μυλόπετρες για να αλεστεί. Ταυτόχρονα γινόταν η συλλογή του παραγόμενου άλευρου, που παραδιδόταν στον ιδιοκτήτη, έναντι μίας προκαθορισμένης αμοιβής.

Από το ίδιο κεφάλαιο πληροφορούμαστε ακόμη ότι, εκτός από τον λεγόμενο ελληνικού τύπου νερόμυλο, για τον οποίο έγινε λόγος προηγουμένως, υπήρχε και ο ρωμαϊκός, που κινείτο με αλακάτα, δηλαδή με ένα μεγάλο ξύλινο κάθετο τροχό με κουβάδες ή άλλα δοχεία στην κάθε ακτίνα του. Όπως σημειώνεται, εντοπίστηκαν συνολικά δέκα ρωμαϊκού τύπου νερόμυλοι, ανά ένας στην πόλη της Λάρνακας, στην περιοχή Αρχαγγέλου Λακατάμειας και στις κοινότητες Ακάκι, Ακανθού, Αυλώνα, Ερήμη, Ευρύχου, Κυθρέα, Ριζοκάρπασο και Σπήλια.

Ανάμεσα στα υπόλοιπα ενδιαφέροντα θέματα, τα οποία εξετάζονται στο ίδιο κεφάλαιο, είναι και το σχετικό της χρήσης των νερόμυλων, που ήταν κυρίως για να αλεστεί σιτάρι και να παραχθεί αλεύρι για ψωμί. Ωστόσο, όπως αναφέρεται, αλεθόταν και κριθάρι για να παρασκευαστεί κριθαρένιο ψωμί ή χυλός για τα ζώα, είτε με τις ίδιες μυλόπετρες, είτε με

8. Διομήδη Μυριανθέα, «Νερόμυλοι της Κύπρου (επαρχία Λευκωσίας)», *Το νερό στα παραδοσιακά ενεργειακά συστήματα του Αιγαίου, της Θράκης και της Κύπρου*, ό.π., σ. 140.

ένα δεύτερο ζευγάρι, που υπήρχε σε παρακείμενη θέση για τον σκοπό αυτό. Ακόμη, με ειδική ρύθμιση της απόστασης της πάνω και της κάτω μυλόπετρας μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για να παρασκευαστεί πουργούρι για τραχανά ή πιλάφι. Προστίθεται επίσης ότι πολλοί νερόμυλοι χρησιμοποιούνταν για τον εκκοκκισμό βαμβακιού, ενώ εντοπίστηκαν και νερόμυλοι για το άλεσμα καλαμποκιού, ρεβιθιού για τα «αρκατένα» κουλούρια, χαρουπιών, αλατιού, ακόμη και γύψου.

Τέλος, στο υπό εξέταση κεφάλαιο σχολιάζεται ο εντοπισμός Σταυρού σε ορισμένους νερόμυλους, χαραγμένου σε μία πέτρα ή πλάκα και εντοιχισμένου σε περίοπτη θέση, συνοδευόμενου συνήθως από φράσεις ή σύμβολα, όπως «Ιησούς Χριστός Νικά» και άλλα, για αποτρεπτικούς σκοπούς και προστασία από κάθε κακό. Αναφέρεται επίσης ότι, σε πολύ λιγότερες περιπτώσεις, εντοπίστηκε οικόσημο των κτητόρων, όπως και εγχάρακτη μορφή με το όνομα του ιδιοκτήτη ή του πρωτομάστορα, συνήθως μαζί με χρονολογία (σελ. 43-44, 106, 145, 281, 335, 463).

Ακολουθεί το πέμπτο και εκτενέστερο κεφάλαιο, που αποτελείται από 490 σελίδες, όπου γίνεται καταγραφή των νερόμυλων ανά επαρχία, ποταμό, κοινότητα ή άλλη περιοχή, με αποτέλεσμα ο κάθε ένας να έχει τον δικό του μοναδικό αριθμό. Αξίζει να αναφερθεί ότι η μελέτη καλύπτει το σύνολο των επαρχιών του νησιού, τόσο στις ελεύθερες όσο και στις κατεχόμενες περιοχές, όπου, όπως έγινε λόγος προηγουμένως, οι συγγραφείς βρέθηκαν ενώπιον πολλών δυσκολιών. Ωστόσο δυσκολίες για την ολοκλήρωση της έρευνάς τους αντιμετώπισαν και στις ελεύθερες περιοχές, αφού πολλοί νερόμυλοι είτε βρίσκονταν σε απροσπέλαστη τοποθεσία, είτε είχαν καλυφθεί από πυκνή βλάστηση. Παρόλα αυτά, με πολλή προσπάθεια και αφού προηγήθηκε συστηματική έρευνα με τη μελέτη χαρτών, τοπογραφικών σχεδίων, βιβλίων τοπικής ιστορίας και άλλων πηγών, καθώς και με τη συμβολή ατόμων που γνώριζαν την περιοχή, κατέστη τελικά δυνατόν να εντοπιστεί η πλειονότητά τους.

Ο κάθε νερόμυλος στο υπό εξέταση κεφάλαιο δημοσιεύεται με το όνομά του και με όσες σχετικές πληροφορίες εντοπίστηκαν από γραπτές πηγές ή έγιναν γνωστές από την προφορική παράδοση. Όπου σώζονταν κτίσματα, ή ερείπια, η περιγραφή συνοδεύτηκε με φωτογραφικό υλικό, ενώ στις περιπτώσεις που δεν κατέστη δυνατόν να επισημανθούν, το κείμενο πλαισιώθηκε με φωτογραφία του τοπογραφικού σχεδίου ή χάρτη ή άλλου μαρτυρικού

υλικού. Στο τέλος δε του κάθε επί μέρους υποκεφαλαίου παρατίθεται η βιβλιογραφία που χρησιμοποιήθηκε.

Εκτός από τις ανωτέρω πληροφορίες, για τον κάθε νερόμυλο δίνεται επίσης η ερμηνεία της προέλευσης της ονομασίας του, τα ονόματα ιδιοκτητών και ενοικιαστών, όπου αυτά ήταν γνωστά, παρατίθενται σχετικές παραδόσεις και πολλά άλλα. Ακόμη αναφέρονται ονόματα τεχνιτών, οι οποίοι ειδικεύονταν σε σχετικές εργασίες, όπως κατασκευαστές φτερωτών και συναρμολογητές μυλόπετρων. Επίσης, όπου κατέστη δυνατόν να υπάρξει έγκυρη πληροφόρηση, καταγράφεται και η χρονολογία τερματισμού της λειτουργίας του, συνήθως μεταξύ των ετών 1940 και 1956 (σελ. 119, 168, 170, 192, 194, 197-198, 205, 221, 254, 313, 329, 375, 377, 470-471, 518).

Συνολικά καταγράφηκαν 650 νερόμυλοι ανά την Κύπρο, η πλειοψηφία των οποίων εντοπίζεται στις επαρχίες Λευκωσίας με 210 νερόμυλους και Πάφου με 198 (σελ. 227, 395), προφανώς λόγω της ύπαρξης περισσότερων πηγών και ποταμών, καθώς και καταλληλότερης μορφολογίας του εδάφους για την αξιοποίηση της ενέργειας του νερού. Σύμφωνα με όσα αναφέρονται, για 227 από αυτούς δεν κατέστη δυνατόν να εντοπιστούν οποιαδήποτε ίχνη, είτε γιατί δεν σώζονται, είτε γιατί δεν υπήρχε προσβασιμότητα στην περιοχή, ή ακόμη και γιατί τα παρεχόμενα στοιχεία δεν προσδιόριζαν την ακριβή τους τοποθεσία. Περιλήφθηκαν, όμως, στον ανωτέρω κατάλογο, γιατί οι μαρτυρίες για την ύπαρξη και τη λειτουργία τους θεωρήθηκαν επαρκείς. Ωστόσο, δεν έγινε το ίδιο για όσους δεν υπήρχε σχετική βεβαιότητα, γι' αυτό και καταγράφηκαν απλώς ως πληροφορία για να αποτελέσουν πιθανή βάση για περαιτέρω έρευνα. Άλλωστε, όπως επισημαίνεται, η έρευνα δεν τελειώνει ποτέ και πάντοτε υπάρχει η δυνατότητα περαιτέρω μελέτης.

Όπως διευκρινίζεται, ο αριθμός των εν ενεργεία νερόμυλων στην Κύπρο της προβιομηχανικής εποχής κυμαινόταν μεταξύ των 300 και των 400 από το προαναφερθέν σύνολο των 650, που καταγράφηκαν. Ακόμη, σημειώνεται ότι ένας μεγάλος αριθμός νερόμυλων λειτουργούσε στις κατεχόμενες κωμοπόλεις του Πενταδακτύλου: 34 στην Κυθρέα, 21 στη Λαπήθου⁹, εννέα στην Ακανθού και τέσσερις στον Καραβά, όπου υπήρχαν κεφαλόβρυσα που η λαϊκή παράδοση θεωρούσε ως κοινή πηγή τους «τη βρυσομάνα με τις

9. Για τους νερόμυλους της Λαπήθου βλ. Γεώργιου Σιακίδη, *Τα νερά της Λαπήθου*, Λευκωσία 2010, σ. 23-33.

επτά πηγές αρτεσιανού νερού», κάτω από τη ψηλή κορυφή του Κυπαρισσόβουνου. Ειδικότερα η λαϊκή φαντασία, επιχειρώντας να ερμηνεύσει τη μεγάλη ροή νερού από το κεφαλόβρυσο της Κυθρέας, θεώρησε ότι προερχόταν από τα απέναντι μικρασιατικά βουνά της Καραμανιάς, όπως υποστήριζε παράδοση για ένα γέρο ζητιάνο, ο οποίος έχασε την ξυλόκουπά του σε πηγή νερού στην Αττάλεια και τη βρήκε μετά από χρόνια στην Κυθρέα, ύστερα που πέρασε από υπόγεια σήραγγα κάτω από τη θάλασσα¹⁰.

Λαϊκές παραδόσεις αναφέρονται και για άλλους νερόμυλους, αφού η λειτουργία τους συνδεόταν με ένα πολύβουο και ζωντανό περιβάλλον, όπου δινόταν η δυνατότητα στους συγκεντρωμένους να ανταλλάξουν τα νέα για την κοινωνική ζωή των χωριών τους, να εξιστορήσουν θρύλους και παραδόσεις και να αφηγηθούν ιστορίες και παραμύθια. Επίσης, επισημαίνεται ότι πολλές φορές ο νερόμυλος αποτελούσε το «καφενείο των γυναικών», όπως πολύ παραστατικά το αποτύπωσε ο Ανδρέας Κουκίδης σε ομώνυμο σκετς, που μεταδόθηκε από το Ραδιοφωνικό Ίδρυμα Κύπρου, το 1994 (σελ. 266). Δημιουργήθηκαν ακόμη παροιμίες σε σχέση με τους νερόμυλους και τους εργαζόμενους σε αυτούς μυλωνάδες, όπως η γνωστή: «απόν θέλει να πα' στον μύλο πέντε μέρες κοσσινίζει» (σελ. 536) και άλλες.

Στους νερόμυλους δεν έλειπαν επίσης περιπτώσεις που δημιουργούνταν διενέξεις με κατοίκους να παραπονούνται ότι ο μυλωνάς τους εξαπάτησε στη συμφωνία για το άλεσμα των προϊόντων τους. Τοιχογραφία στον ναό της Παναγίας της Ασίνου, του πρώτου μισού του 14ου αιώνα, με τον ευρισκόμενο στην κόλαση παραμυλωνά, δηλαδή τον ανέντιμο μυλωνά, με τις κρεμασμένες στον λαιμό του βαριές μυλόπετρες¹¹, απεικονίζει, μάλλον, μία τέτοια ιστορία. Ακόμη, το γεγονός ότι οι νερόμυλοι βρίσκονταν συνήθως έξω από τους οικισμούς και ο

10. Νέαρχου Κληρίδη, *Θρύλοι και Παραδόσεις της Κύπρου*, Λευκωσία 1954, σ. 87-88. Επίσης βλ. Δέσποινας Δαμιανού, Μια παράδοση για το Κεφαλόβρυσο της Κυθρέας από το βιβλίο "Θρύλοι και Παραδόσεις της Κύπρου" του Ν. Κληρίδη», *Το νερό στα παραδοσιακά ενεργειακά συστήματα του Αιγαίου, της Θράκης και της Κύπρου*, ό.π., σ. 143-144.

11. Χριστόδουλου Χατζηχριστοδούλου, *Ο ναός της Παναγίας της Φορβιώτισσας στην Ασίνο*, Λευκωσία 2009, σ. 35. Ας σημειωθεί ότι η τοιχογραφία αυτή αποτέλεσε πηγή έμπνευσης για τον Γιώργο Σεφέρη στο ποίημά του «Λεπτομέρειες στην Κύπρο». Βλ. Γιώργου Σεφέρη, *Ποιήματα*, Αθήνα 1992, σ. 235· Αδαμάντιου Διαμαντή, *Λεπτομέρειες στην Κύπρο. Πηγές και στοιχεία αναφορικά με το ποίημα του Γιώργου Σεφέρη*, Αθήνα 1978, σ. 15.

μυλωνάς ζούσε απομονωμένος για μεγάλο χρονικό διάστημα από το υπόλοιπο κοινωνικό σύνολο, σε συνδυασμό με το μισοσκόταδο του δωματίου του μύλου, συνέτεινε ώστε να συνδεθεί με ποικίλες ιστορίες, πολλές φορές και με υπονοούμενα για τις σχέσεις του με τις πελάτισσές του.

Είναι αξιοσημείωτο όποτε δίνεται η ευκαιρία, οι συγγραφείς σχολιάζουν τις πηγές τους και παραθέτουν τα συμπεράσματά τους, διευκρινίζοντας πτυχές της ιστορίας που αφορούν όχι μόνο τους νερόμυλους, αλλά και ευρύτερα. Για παράδειγμα, αναφερόμενοι στους 34 νερόμυλους της Κυθρέας επισημαίνουν ότι ορισμένοι έχουν ονομασίες λατινικής προέλευσης, ένδειξη ότι λειτουργούσαν από τις περιόδους της Φραγκοκρατίας και της Ενετοκρατίας. Επίσης, τεκμηριώνουν την ευρύτητα αποδεκτή σπουδαιότητά τους, αναφέροντας τα σχετικά με την κατάληψη της Κυθρέας την περίοδο της Τουρκοκρατίας, κατά τις στάσεις των Μπογιατζόγλου και Χαλήλ, το 1683-1689 και το 1765, αντιστοίχως, έτσι ώστε να διακοπεί η τροφοδοσία με αλεύρι της πρωτεύουσας Λευκωσίας και να προκληθούν προβλήματα επισιτισμού των κατοίκων¹².

Ακόμη, από τη μελέτη του ιδιοκτησιακού καθεστώτος των νερομύλων, καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι ένας μεγάλος αριθμός ανήκε σε εκκλησιαστικά ιδρύματα, όπως στις Μονές Κύκκου, Μαχαιρά, Τροοδίτισσας, Χρυσορρογιάτισσας, Σινά και άλλες, καθώς και σε βακούφια, όπως στο τζαμί της Αγίας Σοφίας της Πάφου. Το γεγονός αυτό υποδηλώνει ότι αποτελούσαν σημαντικό περιουσιακό στοιχείο, αναγκαίο για τη συντήρησή τους¹³. Επίσης, επισημαίνουν ότι η παλαιότερη γνωστή αναφορά για λειτουργία νερόμυλων στην Κύπρο ανάγεται στον 12ο αιώνα και εντοπίζεται σε έγγραφο με τα περιουσιακά στοιχεία της Μονής της Θεοτόκου των Κρινέων στον Πενταδάκτυλο, στα οποία περιλαμβάνονται και νερόμυλοι

12. Αρχιμανδρίτη Κυπριανού, *Ιστορία Χρονολογική της Νήσου Κύπρου, ερανοσθείσα εκ διαφόρων ιστορικών και συντεθείσα απλή φράσει*, Ενετία 1788, σ. 310, 322.

13. Είναι ενδεικτικό το παράδειγμα της Μονής Κύκκου, όπως μαρτυρείται σε επιστολή, στις 12 Μαρτίου 1879, του Ηγουμένου Σωφρονίου προς τον Άγγλο Αρμοστή, όπου σημειώνεται ότι η Μονή είχε στην κυριότητά της ένδεκα νερόμυλους ανά την Κύπρο. Βλ. Ιωάννη Θεοχαρίδη, *Ο κώδικας 53 της Ιεράς Μονής Κύκκου. Οι πολύπλευρες δραστηριότητες της Μονής κατά την περίοδο 1843-1897*, Λευκωσία 2004, σ. 183.

σε διάφορες περιοχές του νησιού¹⁴. Τέλος, ας αναφερθεί ότι δεν λείπουν και ευρύτερες περιγραφές για το νερό και τον τρόπο αξιοποίησής του στην Κύπρο της προβιομηχανικής εποχής, όπως για παράδειγμα για τη μεταφορά του με τη χρήση πετρόκτιστων υδραγωγείων¹⁵.

Το έκτο κεφάλαιο του Τόμου περιλαμβάνει ιστορική ανασκόπηση της αξιοποίησης της ενέργειας του νερού για τη λειτουργία ζαχαρόμυλων στα χρόνια της Λατινοκρατίας, κατάλοιπα των οποίων αποκαλύφθηκαν ύστερα από συστηματικές ανασκαφές του Τμήματος Αρχαιοτήτων στα Κούκλια της Πάφου, στο Κολόσσι και στην Επισκοπή Λεμεσού¹⁶. Σύμφωνα με όσα αναφέρονται, κέντρα καλλιέργειας του ζαχαροκάλαμου ήταν τα χωριά γύρω από τις κοινότητες Έμπα και Λέμπα της Πάφου, μέχρι και τις αρχές του 16ου αιώνα, οπότε άρχισε να αντικαθίσταται από την πιο προσοδοφόρα καλλιέργεια βαμβακιού, μέχρι που εγκαταλείφθηκε εντελώς στις αρχές του επόμενου αιώνα.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η διαπίστωση των συγγραφέων για τις διαφορές των ζαχαρόμυλων με τους νερόμυλους, ως προς το ιδιοκτησιακό καθεστώς και τη χρήση τους. Όπως επισημαίνουν, ιδιοκτήτες των πρώτων ήταν οι Φράγκοι και Βενετοί κατακτητές, που προόριζαν το παραγόμενο προϊόν αποκλειστικά για εξαγωγή, ενώ οι συνθήκες εργασίας σε αυτούς ήταν απάνθρωπες. Από την άλλη, οι νερόμυλοι αποτελούσαν ένα αναπόσπαστο κομμάτι της κοινωνικής ζωής του ντόπιου πληθυσμού, που εξυπηρετούσε τη βασική ανάγκη για ψωμί, γι' αυτό και συνδέονταν στενά με την ιστορία του τόπου.

14. Costas Constantinides - Robert Browning, *Dated Greek Manuscripts from Cyprus to the year 1570*, Nicosia 1993, σ. 58-59.

15. Έχει μελετηθεί η λειτουργία μερικών τέτοιων υδραγωγείων, όπως του Αρχαγγέλου Λακατάμειας και της Μονής της Αγίας Νάπας. Βλ. Τεχνικής Σχολής Μακαρίου Γ' (έκδ.), *Το υδραγωγείο του Αρχαγγέλου. Η ιστορία μιας λησμονημένης από τον χρόνο πηγής ζωής*, Λευκωσία 2005· Σοφοκλή Χατζησάββα, *Το Υδραγωγείο της Αγίας Νάπας, ένα Μνημείο του Νερού*, Λευκωσία 2008 [δίγλωσση έκδοση: ελληνικά - αγγλικά].

16. Μαρίνας Σολομίδου-Ιερωνυμίδου, «Η παραγωγή της ζάχαρης στη Μεσαιωνική Κύπρο», στον τόμο: Δήμητρας Παπανικόλα-Μπακιρτζή - Μαρίας Ιακώβου (επιμ.), *Βυζαντινή Μεσαιωνική Κύπρος. Βασίλισσα στην Ανατολή και Ρήγαινα στη Δύση*, Λευκωσία 1997, σ. 65-71.

Το έβδομο κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στους ανεμόμυλους του νησιού, που κάλυπταν, όπως και οι νερόμυλοι, την ανάγκη για παραγωγή αλευριού και παρασκευή ψωμιού. Πρωτολειτούργησαν, μάλλον, κατά τα μεσαιωνικά χρόνια, ειδικά σε περιοχές, όπως η Καρπασία, όπου η μορφολογία του εδάφους και η έλλειψη νερού δεν επέτρεπε τη λειτουργία νερόμυλων. Ολοκλήρωσαν δε τον κύκλο ζωής τους στις αρχές του 20ού αιώνα, οπότε παραχώρησαν τη θέση τους στους εισαγόμενους ατμόμυλους. Όπως σημειώνεται, έχουν εντοπιστεί στην Κύπρο οκτώ ανεμόμυλοι, πέντε σε περιοχές της κατεχόμενης επαρχίας Αμμοχώστου και ανά ένας στις επαρχίες Λάρνακας, Λευκωσίας και Πάφου¹⁷.

Ακολούθως, στο όγδοο κεφάλαιο παρατίθενται δημοσιεύματα του κυπριακού τύπου των χρόνων της Αγγλοκρατίας, που αφορούν στη λειτουργία νερόμυλων, στην ενοικίαση ή γενικότερα στην ιστορία τους, τα οποία παραχώρησε στους συγγραφείς ο ιστορικός Παρασκευάς Σαμάρας. Από το περιεχόμενό τους επιβεβαιώνονται τα ευρήματα των συγγραφέων κατά τις επιτόπιες καταγραφές τους, δηλαδή η σταδιακή υποχώρηση της χρήσης των νερόμυλων, κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, και η αντικατάστασή τους από τεχνολογικά προηγμένους αλεστικούς αλευρόμυλους, αρχικά ατμοκίνητους, στη συνέχεια πετρελαιοκίνητους και τελικά ηλεκτροκίνητους.

Στο αμέσως επόμενο κεφάλαιο δημοσιεύονται παραλειπόμενα και φωτογραφικά στιγμιότυπα από τις εξορμήσεις των συγγραφέων για τον εντοπισμό νερόμυλων ανά την Κύπρο, όπου και πάλι γίνεται ευρεία αναφορά σε όσους βοήθησαν στην υλοποίηση του έργου, παραδίδοντας, κατά τον τρόπο αυτό, ένα μοναδικό παράδειγμα δεοντολογίας και σεβασμού προς τους συνεργάτες τους.

17. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Ευφροσύνης Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, «Οι αλεστικοί ανεμόμυλοι της Κύπρου (18ος-20ός αιώνας)», *Επιστημονική Επετηρίς του Τμήματος Αρχαιοτήτων Κύπρου*, 2001, σ. 397-423· Της ίδιας, «Οι προβιομηχανικοί αλεστικοί μύλοι της Καρπασίας», *Πρακτικά Α' Επιστημονικού Συνεδρίου Καρπασίας*, Λεμεσός 2010, σ. 375-390.

Τέλος, στο δέκατο κεφάλαιο παρουσιάζονται διάφοροι πίνακες, όπως ο σχετικός με την απαρίθμηση ανά επαρχία των νερόμυλων, μαζί με τις συντεταγμένες της τοποθεσίας τους, ένας δεύτερος με αυτούς που καταγράφηκαν στην απογραφή των Οθωμανών του 1572 και ένας τρίτος με όσους περιλαμβάνονται στον χάρτη Κίτσεναρ, του 1885. Επίσης δημοσιεύεται πίνακας με τους ποταμούς και χειμάρρους, στους οποίους γίνεται αναφορά στο πέμπτο κεφάλαιο, και παρατίθεται ευρετήριο χωριών, οικισμών και τοποθεσιών, όπου εντοπίστηκαν νερόμυλοι, που διευκολύνει κατά πολύ τον αναγνώστη στη χρήση του Τόμου.

Η έκδοση του βιβλίου των Γιάννη Κυπρή, Κώστα Οικονομίδη και του αείμνηστου Χρήστου Δημητρακόπουλου «Οι νερόμυλοι της Κύπρου» δίνει την ευκαιρία να γίνει ένας αναστοχασμός γύρω από τα κατάλοιπα ανά την Κύπρο των σπουδαίων αυτών κτισμάτων της παραδοσιακής ζωής και δραστηριότητας και την αναγκαιότητα της αναπαλαίωσης και συντήρησης των σημαντικότερων. Όπως επισημαίνεται στον Τόμο, κάποιοι ιδιώτες και σε ορισμένες περιπτώσεις και μερικές τοπικές αρχές, έχουν ευαισθητοποιηθεί και με τη συνεργασία του Τμήματος Αρχαιοτήτων συντήρησαν ένα μικρό αριθμό νερόμυλων. Ωστόσο υπάρχουν ακόμη πολλά που μπορούν να γίνουν. Και η έκδοση του Τόμου είναι μία μοναδική ευκαιρία για να επικεντρωθούμε στο ζήτημα της διάσωσης και της προβολή της σημαντικής αυτής πτυχής του λαϊκού πολιτισμού, έτσι ώστε να δώσουμε ένα μέλλον στο παρελθόν μας.

Δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Η Δέλτος* 13 (2023) 173-183.